

Laci (Antal Z. László)¹

Csillaghegy

Csillaghegyen nőttem fel, ami a 20. század elején még egy üdülőtelep volt, és amely a 20. század közepére Budapest kertvárosi részévé vált. A nagyszüleim itt építettek egy családi házat, ahol később a családuk élt. A kertünk mellett folyt egy patak, ahol rengeteget játszottunk. Közel volt a Duna és a Pilis néhány hegye is, így bár Budapesten laktunk, egy nagyon természetközeli helyen nőttem fel. A közelben lakó gyerekekkel sokat játszottunk, és gyakran bebarangoltuk a környéken lévő izgalmas helyeket. Ez ma azért különösen fontos számomra, mert néhány év kivételével a családi házunk közelében laktam, és most is itt lakom. Így több mint hatvanöt éve látom, hogy hogyan változott meg a természet és a társadalom élete ezen a környéken.

Édesapám kögazdász volt, és az élete jelentős részben különböző beosztásokban a Ganz-Mávagban dolgozott. Végül, mint kögazdasági főosztályvezető ment nyugdíjba. E mellett a Közgázon is tanított, és kögazdasági tanulmányokat is írt. Néhány nyári szünetben én is dolgoztam a munkahelyén egy-egy hónapig, így valamennyire megismertem a gyár életét. Édesanyám biológia-földrajz szakos tanárnő volt, és nagyon szeretett kirándulni. Gyerekkoromban szüleimmel és testvéreimmel, a bátyámmal és a húgommal, sokat kirándultunk, ami szintén hozzájárult ahhoz, hogy fontos nekem a természet közelsége, és szerepe lehetett abban is, hogy később a természet és a társadalom lett az egyik kutatási területem. Úgy emlékszem vissza ezekre az évekre, hogy annak ellenére, hogy meglehetősen szűkösen éltünk, kifejeztem érdekes és jó gyerekkorom volt.

Hova kerültél gimibe?

Az általános iskolában a tanulás jól ment, így egyértelmű volt, hogy gimnáziumba megyek majd. Hozzánk legközelebb a Körösi Csoma Általános Iskola és Gimnázium volt, és én oda mentem. A Körösiben volt matek tagozat is, és én – mivel jó voltam matekból és szerettem is – a matek tagozatot választottam.

¹ A hangfelvétel 2022. november 10-én készült.

Jól ment a gimi is?

Igen, a gimi is jól ment. Az osztálytársaim jó része matekból és fizikából is nagyon erősen tanult – jók is voltak –, mert ők ilyen felvételtire készültek. A legtöbben műszaki pályára mentek. Egyedül voltam az osztályból, aki közgazdász akart lenni, és ezért a fizikát egy kicsit lezserebbül vettem. Az osztályon belül is jó matematikának számítottam. Rendszeresen elindultam az országos matek versenyeken, és harmadikban az országos döntőbe is bejutottam. De ezen kívül a magyar irodalom, a történelem és a földrajz is érdekelt.

Gondolom, a családi háttér egyben azt is jelentette, hogy vállalható volt számukra, hogy akár mind a hárman továbbtanuljatok.

Igen, akkor már jobb anyagi körülmények között éltünk, így ennek nem volt akadálya.

Milyen közgazdász pályát képzeltél el ekkoriban magadnak? Elméleti pályára gondoltál, vagy inkább a papád példáját akartad követni, s vállalatnál akartál dolgozni?

Nyilvánvaló, hogy az utóbbi. Láttam, hogy ő mit csinál, és azt is, hogy ez egy sokszínű, érdekes és fontos munka. Amit akkor én ebből láttam, az mindenképpen vonzó és inspiráló volt számomra. Ezért én már úgy mentem középiskolába, hogy a Közgazdasági Egyetemre fogok jelentkezni. Ezt a tanárok mindenkitől megkérdezték, így tudták, hogy ki hova készül, és hogy kit milyen tárgyakból kell leginkább segíteni.

A szüleid is egyetértettek ezzel az elképzeléseddel?

Teljesen, nem volt erről semmilyen vita.

A tanáraid nem inspiráltak esetleg más irányba?

Nem, abszolúte nem. Egyetlen változás az volt, hogy a középiskola vége felé fölmerült bennem a szociológia is. De tudtam, hogy a Közgázon lehet szociológiát is tanulni, így nem kellett más egyetemet keresnem azért, mert a szociológia iránti érdeklődésem megnőtt.

Téglagyár, cserépgyár

Honnan jött a szociológia iránti érdeklődésed?

Ebben szerepe volt annak is, hogy Csillaghegyen az általános iskolában nagy volt a különbség a gyerekek között. Az iskolához, ami a kertvárosban volt, közel volt a Csillaghegyi Téglagyár, ahonnan szintén ide jártak a gyerekek. Ők kis munkáslakásokban laktak, és több mindenben mások voltak, mint mi. Ezen kívül az akkor már nem működő cserépgyár területéről is járt néhány gyerek az iskolába. Ők egészen szegény gyerekek voltak. Ezen kívül feltűnt nekem az is, hogy amikor nyáron fociztunk, akkor csak a kertvárosi fiúk jöttek össze. A téglagyáriak nem jöttek el hozzánk focizni, és mi se mentünk el hozzájuk, pedig a suliban jóban voltunk, és sokat fociztuk együtt. Nyáron csak a strandon találkoztunk egymással. Ebből és persze sok minden másból is érezni lehetett, hogy különbségek vannak a gyerekek között, attól függően, hogy hol laknak, és hogy kik a szüleik. Jól emlékszem, hogy csodálkoztam azon, hogy a téglagyári gyerekek közül a jó tanulók sem gimibe mentek, hanem szakmát tanultak. Akkor nem értettem, hogy ez miért van így, de foglalkoztatott ez a kérdés.

De ennél a gyerekkori élménynél erősebb és komolyabb motiváció volt számomra az, hogy középiskolás koromban rendszeresen olvastam az Élet és Irodalmat. A bátyámnak, aki szintén a Kőrösibe járt, egy nagyon jó magyartanára volt, aki azt javasolta neki, hogy olvassa az ÉS-t. A bátyám pedig minden héten megvette, s akkor én is elkezdtem olvasni. Abban az időben az Élet és Irodalom utolsó oldalán nagyon gyakran szociográfiai írások jelentek meg, amelyeket én rendszeresen elolvastam. Ezek az írások azt mutatták be, hogy a különböző közösségekben élő és településeken lakó emberek hogyan élnek és mit csinálnak. Ezt rendkívül érdekesnek találtam, és egyre jobban érdekelt. Talán azért, mert ezek nem szépirodalmi alkotások voltak, hanem az ország akkori életéről mutattak be igaz történeteket. De azért is érdekelt, mert akkor nagyon keveset tudtam például arról, hogy Magyarországon a kis falvakban hogyan élnek az emberek, vagy hogy mit csinálnak a munkások, és hogy milyen konfliktusaik és gondjaik vannak. Ezek az írások azt sugallták, hogy érdemes fölteni komoly és fontos kérdéseket, s hogy foglalkozni lehet olyan számomra nagyon is érdekes kérdésekkel is, amelyeket a középiskolában meg sem fogalmaznak. Ezek az írások közelebb vittek egy számomra új és izgalmas világhoz. Akkor utánanéztem, hogy

mi is az a szociológia és milyen kérdésekkel foglalkozik, és ez még jobban felkeltette az érdeklődésemet. Ezek után úgy gondoltam, hogy érdekesebb ezzel foglalkozni, mint a közgazdaságtannal.

A családon belül ezeket a társadalmi különbségeket hogyan kezeltétek?

Utólag visszagondolva erre, úgy látom, hogy annak ellenére, hogy akkor sokkal kisebbek voltak a társadalmi különbségek, mint ma, a különböző társadalmi csoportok között alig volt kapcsolat. A téglagyár alig egy kilométerre volt tőlünk, ennek ellenére az iskolán kívül mégsem volt velük semmilyen kapcsolatunk.

Nem is volt ez téma otthon?

De, néha beszélgettünk arról, hogy mit csinálnak a téglagyári gyerekek, hogy miért mások, mint mi. De nagyon ritkán, mert ritkán fordultak elő olyan események, amelyek ezt előhozták volna. Ezekről a társadalmi különbségekről inkább csak édesanyám beszélt gyakran, mert ő Csepelen, majd pedig Óbudán tanított, és mind a két helyen sok munkáscsaládból származó gyerek járt azokba az osztályokba, amelyeknek ő volt az osztályfőnöke. Sokat mesélt nekünk a családlátogatásokkor szerzett élményeiről és arról, hogy milyen nehézségekkel és gondokkal küzdenek ezek a családok.

Az egyetemi továbbtanulás

Az egyetemi továbbtanulásnál játszott-e bármilyen szerepet, hogy ezen a pályán milyen jövedelmi lehetőségek voltak akkoriban?

Ez föl sem merült! Akkoriban egyébként a fizetésekben nem is voltak olyan nagy különbségek, mint ma. Azért azt tudtam, hogy ha valaki elvégez egy egyetemet, akkor az aránylag jól meg tud élni.

Mire emlékszel az első egyetemi év időszakából? Mi érdekelt akkoriban? Mi változott esetleg az érdeklődésedet tekintve?

Nekem az első félév nagyon izgalmas volt. Jöttek a jó előadók, akik nagyon izgalmas előadásokat tartottak. Pach Zsigmond Pál² előadásai például nekem nagyon

² Pach Zsigmond Pál (1919-2001), Kossuth-díjas történész, egyetemi tanár. Részletebben: https://hu.wikipedia.org/wiki/Pach_Zsigmond_P%C3%A1l

tetszetek. De tetszett az is, hogy Berend T. Iván³ tartott egy külön előadást az első évfolyamnak arról, hogy hogyan tanuljunk. Különösen tetszett már a második félévben a valószínűségszámítás, de ezen kívül is volt egy-két olyan tárgy, ami tetszett és ami különösen érdekelt, és találkoztam olyan tanárokkal, akiktől lehetett tanulni. Tehát úgy láttam, hogy az egyetem olyan hely, ahol sok fontosat és érdekeset tanulhatok. De hát ebben nem volt semmi meglepetés, végül is ezért jártunk egyetemre.

A második év végére azonban – most már nem tudom, hogy miért – egy nagyon rossz hangulat tört rám. Úgy éreztem, hogy a tanárok mindig ugyanarról beszélnek, és sokkal kevesebb az újdonság, mint az első évben. Egy idő után a „mit keresek én itt” hangulat vett erőt rajtam. Úgy éreztem, hogy nekem nem jó itt. Ezt a rossz hangulatot enyhítette, hogy az első évfolyamon kialakult egy olyan baráti társaság, amellyel sok jó programot szerveztünk magunknak. Ez a baráti társaság mind a mai napig egy jó baráti társaság. De enyhítette ezt a rossz érzést az is, hogy jól éreztem magam a mi csoportunkban, és hogy sok közös programunk volt az órákon kívül is.

S akkor arra gondoltam, hogy milyen jó lenne, ha annak ellenére, hogy csak a negyedik évfolyamon tanuljuk majd a szociológiát, ezt én elkezdeném már a harmadik évfolyamon. Szeptemberben bementem a dékáni hivatalba azzal, hogy szociológiát szeretnék tanulni. Ott azt mondták, hogy ennek semmi akadálya, csak írjak erről egy kérelmet a dékánnak. Megírtam, amire azt mondták, hogy rendben van, és akkor felvettem egy alternatív szociológia tárgyat.

Ezt a tárgyat Szalai Sándor⁴ tanította, aki jó előadó volt, és aki nagyon érdekes órákat tartott. Az elméleti mondanivalóját mindig nagyon jó példákkal egészítette ki, amelyek közül néhányra mind a mai napig emlékszem. A következő félévben Ladányi János⁵ óráira jártam. Ekkor már az oktatásszociológiával és a városszociológiával is foglalkoztunk, amelyek a szociológia különösen izgalmas, a társadalmak életéről sok újat megmutató területei. Ladányi fontosnak tartotta, hogy minél jobban megismerjük a szociológia módszertanát is és ezért minden

³ Berend T. Iván (1930), Kossuth díjas történész, egyetemi tanár. Részletesebben: https://hu.wikipedia.org/wiki/Berend_T._Iv%C3%A1n

⁴ Szalai Sándor (1912-83), Állami díjas szociológus, filozófus, egyetemi tanár. Részletesebben: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Szalai_S%C3%A1ndor_\(szociol%C3%B3gus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Szalai_S%C3%A1ndor_(szociol%C3%B3gus))

⁵ Ladányi János (1949), közgazdász, egyetemi tanár, az MTA doktora.

órán adott nekünk egy két- vagy háromdimenziós táblát. Az volt a feladatunk, hogy a következő órára írjunk egy rövid elemzést ezekről a táblákról. Amikor aztán az órákon ezeket az elemzéseket megbeszéltük, akkor Ladányi minden órán azzal kezdte, hogy 'a legjobb elemzés az Antal Lászlóé'. Egy idő után a többiek odajöttek hozzám, hogy 'te Laci, mondd már, hogy csinálod?' Mondtam nekik, hogy elkezdtem olvasni Ferge Zsuzsa⁶, Cseh-Szombathy⁷ és Szelényi Iván⁸ könyveit. Aki elolvassa például Szelényinek a lakótelepek szociológiai problémáiról írt művét, akkor láthatja, hogy az tele van táblázatokkal és ezek elemzésével. Ferge és Cseh-Szombathy, akik korábban a KSH-ban dolgoztak, kiváló módszertanosok voltak, és sokat tanultam tőlük is. A szociológia és persze ez az elemzés sikerélmény is hozzájárult ahhoz, hogy újból jó hangulatban jártam az egyetemre. Később, amikor már külön kérelem nélkül is felvehettünk szociológiai tárgyakat, akkor újból Ladányi óráit választottam.

A népgazdterv szakon

Hogy kerültél pont a népgazdtervre?

A szakválasztás idején voltak erről előadások, meg az instruktorok is mondták, hogy mi a különbség a szakok között. S azt mondták, hogy a jobb tanulók a népgazdra mennek. Tehát volt egy hierarchikus rendje a szakoknak, s az eredményeim alapján azt éreztem, hogy azok közé tartozom, akik odamennek, ahova nehéz bejutni.

Az, hogy mi az, hogy népgazdterv, nem különösebben érdekelt, mert akkor már tudtam, hogy engem az egyetemen a szociológia érdekel.

De ha arra gondolsz, hogy volt-e valami elképzelésem, hogy mi a fenét csináljak majd a népgazdaság tervező-elemző diplomával, akkor azt kell mondjam, hogy

⁶ Ferge Zsuzsa (1931), Széchenyi díjas szociológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. Részletesebben: https://hu.wikipedia.org/wiki/Ferge_Zsuzsa

⁷ Cseh-Szombathy László (1925-2007) Széchenyi-díjas szociológus, társadalomstatistikus, demográfus, népesedéstörténész, egyetemi tanár, a szociológiai tudományok doktora, az MTA rendes tagja. Részletesebben: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Cseh-Szombathy_L%C3%A1szl%C3%B3_\(szociol%C3%B3gus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Cseh-Szombathy_L%C3%A1szl%C3%B3_(szociol%C3%B3gus))

⁸ Szelényi Iván (1938), Széchenyi-díjas szociológus, egyetemi tanár. Részletesebben: https://hu.wikipedia.org/wiki/Szel%C3%A9nyi_Iv%C3%A1n

fogalmam sem volt. Azt sem tudtam, hogy mit tanulok ott, és hogy mire képez. Valamit persze hallottam róla, de nagyon koherens elképzelésem erről nem volt.

Oktatásszociológia

Tehát ott tartottunk, hogy később már tudatosan vetted fel Ladányi kurzusát. Ekkor már negyedéven vagyunk. Nem ugyanazok a kurzusok voltak ezek, mint amit már korábban elvégeztél?

Nem, ezek újak voltak. Akkor már az évfolyamtársaimmal együtt jártam Ladányi óráira, voltunk talán tizenöten. Annyira jóban lettünk, hogy ötödévig és azt követően is megmaradt a kapcsolatom vele. Amikor szakszemináriumot kellett választanunk, akkor Péterrel és néhány más évfolyamtársunkkal odamentünk hozzá, és mondtuk neki, hogy mi szociológiából szeretnénk diplomát írni, és legyen szíves indítson egy csoportot. Szerencsére ő ezt elvállalta, de mielőtt meghirdette, leültünk és megbeszéltük, hogy mi legyen a szakszeminárium témája. Az oktatásszociológiát választottuk. Ezt követően két éven keresztül oktatásszociológiával foglalkoztunk, és ehhez kapcsolódóan választottunk olyan kutatási témákat, amelyből a diplománkat írtuk.

Mi lett a szakdolgozatod témája?

Mivel az oktatásszociológia túl tág terület, ezért azt találtuk ki, hogy azt vizsgáljuk meg, hogy a különböző társadalmi szelekciós mechanizmusok hogyan érvényesülnek a Közgáz felvételi rendszerében.

Nekem ezen belül egy egészen sajátos témám volt: a hetvenes évek elején indult el az a program, amelynek a célja az volt, hogy több képzett munkás legyen a vezetők és az értelmiségiek között. Ezért a különböző egyetemekre egyéves előkészítés után bekerülhettek azok a munkások, akik sikeres felvételt tettek egy számukra kidolgozott külön felvételin. Először csak szakmunkások kezdhették így el az egyetemeket, ez volt a SZET⁹, majd az érettségivel rendelkező szakmunkások is, ez volt az ÉSZET. Az erről a programról szóló kutatásom alapján először

⁹ Szakmunkások egyetemi előkészítő tanfolyama.

írtam egy TDK-t, amellyel megnyertem az országos szociológiai TDK-t. Aztán ez lett a diplomám is, amit sikeresen megvédtem.

Gondolom, ez segített hozzá, hogy aztán az AISEC–kel ki tudtal menni Nyugat-Németországba.

Ez benne volt, ez pontokat ért.

Kapcsolatrendszerben mit jelentettek számodra később ezek a szociológiai tanulmányok? Gondolok itt a diákokra, de a tanárookra is.

A szakszemináriumi társaimmal, hosszú éveken keresztül megmaradt a kapcsolat, s többekkel, ha nem is olyan szorosán, mint régen, de ma is tartom a kapcsolatot.

Jelentett-e ez valamilyen segítséget később például a munkák megszerzésében, pályázatokkal kapcsolatos információkban?

Két tanár volt, akikkel szorosabb kapcsolatba kerültem. Ladányi akkor együtt dolgozott Csanádi Gáborral¹⁰. Egy városszociológiai vizsgálatot végeztek, amelyben Péterrel együtt részt vettünk mi is. Mindkettőjünkkel jó kapcsolatunk lett, s később éveken keresztül együtt dolgoztam velük különböző munkákban. Ezen kívül Ladányinak köszönhettem, hogy a Szociológiai Intézetbe kerültem, mert jó kapcsolata volt Losonczy Ágnessel¹¹, s ő ajánlott neki, amikor ott megürült egy állás.

A Szociológiai Intézetben

Nem volt egyértelmű, hogy odakerülök. A KSH-ba két helyre is beadtam a pályázatot. A KSH mind a két főosztályvezetője fogadott, s mind a kettő azt mondta, hogy rendben van, szívesen látnak, ha megyek.

Ott is oktatással foglalkoztál volna?

Nem, az egyik a népszámlálási osztály volt, a másik a háztartásstatistikai osztály. De tudtam Cseh-Szombathy, Ferge és sok más szociológus történetén ke-

¹⁰ Csanádi Gábor (1949), szociológus

¹¹ Losonczy Ágnes (1928), Széchenyi-díjas szociológus. Részletesebben: https://hu.wikipedia.org/wiki/Losonczy_%C3%81gnes

resztül, hogy a KSH-ban is folyik szociológiai munka. Többen onnan kerültek szociológia állásokba egyetemekre vagy kutatóintézetekbe. Szóval akkor már tudtam, hogy a KSH-ban szociológiai munkát is lehet végezni.

S azért adtad be ide, mert akkor még nem tudtad, hogy a Szociológiai Intézetbe is mehetsz?

Igen, a Szociológiai Intézet az utolsó pillanatban jött be. Már mindenfajta határidő lejárt, amikor megüresedett ott egy hely. Ez is mutatja, hogy a véletlen mennyire befolyásolta a pályafutásomat, ami egészen másként is alakulhatott volna. Talán májusban jött a hír, hogy van ott egy állás, aminek persze nagyon örültem, mert akkor ez volt a legjobb hely szociológusok számára. Amikor eldőlt, hogy felvesznek, akkor Losonczy Ágnes azt kérte, hogy június elsején kezdjem el a munkát. Mondtam, hogy szívesen kezdek, de nekem van egy kéthónapos ösztöndíjam Nyugat-Németországba, amit azért nem szeretnék kihagyni. Szerencsére ebben megegyeztünk. Így júniusban dolgoztam az intézetben egy hónapot, júliusban és augusztusban a Daimler-Benz Mannheimban lévő gyárában, szeptemberben pedig folytattam a munkát az intézetben.

Milyen szakmai élményt jelentett számodra ez az AISEC gyakorlat?

Maga a gyárban töltött idő se szociológiai, se közgazdasági szempontból nem jelentett semmit. Nem éreztem, hogy bármi olyat tanultam volna, amit itthon nem tanulhattam volna meg. Inkább egy izgalmas kirándulás volt, ahol sok országból jönnek össze a diákok és jól érzik magukat. De mindenképpen egy jó lehetőség volt arra, hogy megismerjek egy nyugati országot.

Nagyemberek között

Mik voltak ott az első tapasztalataid a Szociológiai Intézetben? A sok nagy név

Igen, ez érdekes élmény volt! Egy kicsit bizonytalanná tett, hogy azokkal az emberekkel dolgozzam együtt, akik megjelennek a tévében, könyveket írnak, és akiről az egyetemen tanultunk. Nagy váltás volt ez akkor: a diákéletből kilépve hirtelen ott vagyok együtt velük, egy kutatásban. Kellett egy kis idő, amíg ezt a helyzetet feldolgoztam, megszoktam. De szerencsére gyorsan befogadtak és sokat segítettek az elején. Azt mondták, hogy ahhoz, hogy valakiből szociológus legyen, az

egyetem után még öt évet kell tanulni. De hát itt vagyok, és pont egy nagy empirikus adatfelvételben vagyunk benne, így itt mindent meg tudok tanulni, ami ehhez szükséges.

Losonczy Ágnes volt a kutatás vezetője, aki kiváló ismerője volt a magyar társadalom életének. Ő indította el Makara Péterrel¹² és Szalai Júliával¹³ együtt azt az egészségszociológia vizsgálatot, amelybe én is bekerültem. Ez az Életmód és egészség című kutatás volt, amely egy nagyon részletes kérdőív segítségével vizsgálta a Zala megyében élő emberek életét és egészségi állapotát, és több más módszert is felhasznált ehhez. Ez volt az első komoly egészségszociológia vizsgálat Magyarországon! Makara a módszertanban volt kiváló, de ezen kívül is rengeteget lehetett tőle tanulni. Szalai Juli, akit már régebb óta ismertem, szintén kiváló szociológus volt. Vele is nagyon szoros és jó kapcsolatom alakult ki. Egy tanulmányt is írtunk közösen.

De Makarát is ismerted, hiszen ő adta a csesztregi munkát, amit együtt csináltunk!

Igen-igen! Engem azért ismertek már az intézetben, mert a szakszemináriumi csoportunk mind a két szakmai gyakorlatát ott végezte. A téliben a táplálkozási szokásokról gyűjtöttem adatokat, és írtam erről egy elemzést, nyáron pedig mi ketten együtt mentünk le Zala megyébe. S akkor valóban Makarával beszéltek meg, hogy egy Zala megyei faluba, Csesztregre menjünk le, és ott és annak körzetében végezzünk kutatásokat. Az én feladatom az iskolakörzetesítés vizsgálata volt. Erről írtam egy tanulmányt, amit beadtam TDK-nak, és ami később megjelent a Szociológia folyóiratban. Losonczy Ágival is találkoztunk a szakmai gyakorlat alatt. Tehát ő is ismert, és a szakmai gyakorlatok alatt írt tanulmányaimat is ismerte. A felvételen ez is benne volt. S persze az is, hogy megnyertem az országos TDK-t.

Az oktatásszociológiai érdeklődésed meddig maradt meg?

Úgy gondoltam, hogy ezt folytatom. Közel két évig olvastam és írtam is erről. Főleg arról, hogy a szelekciós mechanizmusok hogyan érvényesülnek az iskola-

¹² Makara Péter (1946–2016), szociológus.

¹³ Szalai Júlia (1948–2022) szociológus, az MTA levelező tagja. Részletesebben: https://hu.wikipedia.org/wiki/Szalai_J%C3%BAlia

rendszeren keresztül. Erről írtam a kisdoktori értekezésemet a Közgázon, két évvel a végzésünk után. De aztán a Szociológiai Intézetben azt éreztem, hogy az intézetet választottam és nem a témát. És ez elég fontos szempont! Tehát, ha én választhattam volna, akkor oktatásszociológiai témát választottam volna. De, ahova én kerülhettem az egy egészségzociológiai kutatócsoport volt. Ők kínáltak állást, és a Szociológiai Intézet presztízse fölülírta a témaválasztást. Gondoltam, hogy ott a kutatócsoport, s az oktatásszociológiát mellette viszem. De egyrészt az időbeli megterhelés nem tette ezt lehetővé, másrészt pedig annyira érdekessé vált az egészségzociológia, hogy az is fölcsigázta az érdeklődésemet.

És a városszociológia?

Azon kívül, hogy az egyetemen ezt tanultam, és részt vettem egy ilyen kutatásban, ezzel sosem foglalkoztam szociológusként.

Hogy sikerült a beilleszkedés az intézetbe?

Az a kutatás egy nagyon nehezen megvalósítható kutatás volt. Nem gondoltam volna, hogy egy empirikus kutatás ilyen sok nehézséggel jár. Az egyik gond abból adódott, hogy több különböző adatfelvétel volt, amelyeknek az adatait nehezen lehetett összefésülni. Akkor jöttek be a számítógépek, de nem voltak még profi programok. Egy külön cég végezte ezt a szolgáltatást. Napok, sőt néha hetek teltek el, mire a táblakéréseinket megkaptuk. Az adatfeldolgozásért én voltam a felelős. Nekem kellett közvetíteni a kutatók és a számítógépes szakemberek között. Keserves, nehéz időszak volt, sok veszekedéssel, vitával. Határidők csúsztak, a kutatók összevesztek. A végén Losonczy Ágival ketten maradtunk, a többiek kiszálltak ebből a kutatásból.

Ebben a szituációban a te helyzeted nem vált nagyon kényessé?

De igen. Örökös viták voltak és határidőcsúszások. Az igazgatók jöttek, hogy hol vannak az eredmények, mikor jelennek meg a tanulmányok és a kutatást lezáró könyv. Ez engem is kellemetlenül érintett.

Nem fordult meg a fejedben, hogy elmész onnan máshova?

Ez nem merült föl! Úgy éreztem, hogy vannak olyan időszakok, amelyeket ki kell bírni, aztán majd más lesz, s bízom abban, hogy jobb lesz.

S ez valóban így is lett. Az egészségszociológiai kutatás befejezése után Losonczy Ági vezetésével elindult a Szülés, születés című kutatás, amelyben én is részt vettem. Azt vizsgáltam meg, hogy 1955 és 1985 között a születések számának ingadozása hogyan befolyásolta a szülészeti osztályok működését. Ennek az eredménye az volt, hogy szülészorvosok erős érdekérvényesítő képességekkel rendelkeztek, és így el tudták érni, hogy a születések számának változásától függetlenül ebben a három évtizedben a szülészeti osztályokon folyamatosan nőjön az orvosok és a kórházi ágyak száma. De ennek a kutatásnak az érdekessége volt az is, hogy ebben Klári is részt vett. Ő azzal foglalkozott, hogy milyen alternatív szülési lehetőségek terjedtek el a nyugat-európai országokban, és hogy ezek hogyan jelentek meg Magyarországon a nyolcvanas években. Ez azért is volt különösen érdekes és fontos számunkra, mert mi már akkor gondoltunk arra, hogy nemsokára gyerekeink fognak születni. Klári teljes mértékben feltérképezte a hazai viszonyokat, és nagyon jól megismerte a szülésetben az alternatív lehetőségeket. Erről egy nagyon jó tanulmányt is írt, amit aztán sokan dicsértek és idéztek. Klári kutatásainak köszönhetően az első gyermekünk a MÁV kórházban született, mert akkor még csak ott volt apás szülés. Ezt követően minden gyermekünk születésénél ott voltam. Így nagyon szép, felemelő és közös élmény volt a gyerekeink születése. Ennek a kutatásnak egy másik következménye az volt, hogy közelebb vitt minket az alternatív gyógymódok megismeréséhez, és hogy ezután elkezdtünk foglalkozni a természetes gyógymódokkal, amelyek a nyolcvanas évek végén jelentek meg Magyarországon.

Milyen szakmai kapcsolatokat tudtál kialakítani ebben az időszakban, amelyek a későbbiek során segíthettek téged akár a szakmai fejlődésedben, vagy akár munkák megszerzésében?

Ilyen szempontból nagyon előnyös volt a korábban említett egészségszociológiai kutatás. Ezekben az években sikerült elérni, hogy az egészségszociológia a hazai szociológia elismert és fontos része legyen, és hogy az egész országban tudjanak arról, hogy most már magyar szociológusok is foglalkoznak az egészség-betegség kérdéseivel és az egészségügyi ellátás elemzésével. Losonczy Ági egyik eredménye volt, hogy úgy tudott beszélni ezekről a kérdésekről, hogy aki hallotta, az tényleg úgy érezte, hogy ezzel foglalkozni kell. Mert valóban fontos kérdés, hogy az emberek mennyire egészségesek, mennyire betegek és az is, hogy hogy működik az egészségügyi rendszer! Ez azért volt nagy siker, mert mint mondtam

már, korábban nem volt komoly egészségszociológia Magyarországon. Megjelent egy-két tanulmány, de nem sok! Az első nagy vizsgálat ez volt. S részben a szociológusoknak, s részben egy tágabb körnek is el kellett mondani, hogy miért fontos ez. Ezt Ági is, Péter is, Juli is nagyon jól csinálta, és egy idő után én is bekapcsolódtam ebbe a munkába. Szerencsém volt, hogy a hazai egészségszociológia „hőskorában” kerültem az intézetbe és éppen ebbe a kutatócsoportba. Ennek köszönhettem, hogy egészségszociológus lettem.

Reformgondolkodás az egészségügyben

A nyolcvanas évek elején az Egészségügyi Minisztériummal is nagyon szoros kapcsolatunk alakult ki. A minisztériumban akkor futott egy reformprogram, aminek Csehák Judit¹⁴ volt a politikai, Jávor András¹⁵ pedig a szakmai vezetője. Mind a ketten nyitottak voltak a reformokra. Jávor Andrással többször beszéltünk a változások lehetőségeiről. Ezen kívül több egészségügyi konferenciára is elmentem, és különböző tévé- és rádióműsorokba is meghívtak. Sokszor felkérték, hogy tartsak előadásokat, így azokban az években az ország egész területén több előadást is tartottam. Mindennek köszönhetően néhány éven belül ismert egészségszociológus lettem.

Milyen előadások voltak ezek?

Egyetemekre, klubokba, önkormányzatokhoz hívtak minket. Abban az időszakban a szociológia iránt nagyon nagy volt az érdeklődés. A tévében és a rádióban is gyakran szerepeltek a szociológusok, és az akkor legolvasottabb folyóiratban a Valóságban¹⁶ is sok szociológiai tanulmány jelent meg. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy minket is sok helyre hívtak. Természetesen mi egészségszociológiai témákról tartottunk előadásokat.

¹⁴ Csehák Judit (1940), orvos, 1984–1987-ig miniszterelnök-helyettes, 1987–1990-ig szociális és egészségügyi miniszter. Részletesebben: https://hu.wikipedia.org/wiki/Cseh%C3%A1k_Judit

¹⁵ Jávor András (1947), orvos, az egészségügy irányításában 1986 és 2012 között különböző posztokon dolgozott, 2010-12-ig államtitkárként. Részletesebben: https://hu.wikipedia.org/wiki/J%C3%A1vor_Andr%C3%A1s

¹⁶ A Valóság a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1958-ban indult, máig működő folyóirata. Honlap: <https://www.valosagonline.hu/bemutakozas/a-lap-tortenete.html>

A rendszer korlátaival mennyire találkozotok?

A szociológia egyik sajátossága a kritikai attitűd. Ez lehet az egyik magyarázata annak, hogy a szociológia kapta meg azt a „feladatot” a nyolcvanas években, hogy a rendszer kritikáját tudományos alapon fogalmazza meg. Akkor már az ország vezetői közül többen is tudták, hogy elkerülhetetlenek a változások, és hogy erre fel kell készülni. Ennek egyik része volt a rendszer tudományos alapon történő kritikája, amit a szociológia közérhető módon meg tud fogalmazni. Egyre jobban megérettük, hogy szabadabban tudunk beszélni, és ami korábban kockázatos volt, az most már nem az. A szociológusok egy része, köztük én is és a kutatócsoport többi tagja is, örömmel élt ezzel a lehetőséggel. Nagyon leegyszerűsítve, azon alapultak ezek a rendszerkritikák, hogy megmutattuk, hogy amit a szocialista rendszer magáról mond – például azt, hogy az egészségügyi ellátás ingyenes, egyenlő és magas színvonalú – az a valóságban nem úgy működik. Végző soron ezek a kritikák a rendszer legitimitását kérdőjelezték meg.

A szakmai áttörés

Ami engem különösen ismertté tett, az az első önálló kutatásom volt. Ez egy betegútelelemző vizsgálat volt, amelyben az néztük meg, hogy az érszűkületes beteg emberek milyen utakon keresik a gyógyuláshoz vezető utakat, és hogy ebben milyen szelekciós mechanizmusok érvényesülnek. A kutatás eredménye az volt, hogy akik nem ismerik ki magukat az egészségügyi rendszer útvesztőiben, azok e betegség miatt elveszíthetik a lábukat. Egy tanulmány 1986-ban megjelent erről a *Medvetánc*¹⁷ című folyóiratban, 1988-ban pedig a *Medvetánc* kiadott egy válogatást *Magyar gazdaság és szociológia a 80-as években* címmel, amit a megelőző években a *Medvetáncban* megjelent legjobb tanulmányokból állítottak össze. A kiválasztott tizenegy tanulmány közé bekerült ez a tanulmányom is. Ha a *Medvetáncot* nem is olvasták sokan, de ezt a kötetet igen, mivel sok neves szociológus és közgazdász volt a szerzők között. S ennek a tanulmányomnak komoly hatása lett! Egyetemi tananyag lett az összes orvosi egyetemen, rádióműsorok készültek erről, és sok helyre meghívtak, hogy tartsak előadást. A betegútelelemző módszer azóta egy általánosan elfogadott és gyakran alkalmazott módszer lett az egészségügyben,

¹⁷ *Medvetánc*: az ELTE és Közgazdaságtudományi Egyetem 1981-től 1989-ig negyedévente megjelenő társadalomelméleti folyóirata. Részletesebben: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Medvet%C3%A1nc>

az érbetegek ellátásával pedig hasonló megközelítésben azóta is többen foglalkoznak.

Egy más jellegű szakmai elismerés volt számomra, hogy 1986-ban Cseh-Szombathy László, aki akkor az intézet igazgatója volt, kiküldött a szociológiai világkonferenciára, amit abban az évben Új-Delhiben tartottak. Ott is tartottam egy előadást, amelyben bemutattam, hogy az állami egészségügyi ellátás keretei között az érszűkületes betegek mennyire különböző utakon juthatnak el a kezelésekig.

Az orvosi társadalom nem állt ellen a kutatásaidnak és az eredményeidnek?

Az orvosok ebben megosztottak voltak, hiszen ők, akik ebben a rendszerben dolgoztak, nagyon is jól látták, hogy itt valóban komoly bajok vannak, és hogy „rosszul működik a rendszer”. Ők örültek, hogy valaki ezt kimondhatja. De minden rendszernek vannak védelmezői és vezetői is. Nekik nyilvánvalóan nem tetszettek azok a következtetések, amiket leírtam. De azért azt elfogadták, hogy egy szociológus ezt másképp látja. Az egészségügy minél jobb megismerése érdekében tagja lettem a Magyar Kórhákszövetségnek, ami a magyar egészségügy egyik reprezentatív szervezete. A Kórhákszövetség konferenciáin is tartottam előadásokat ezekről a gondolatokról. A szakmai elfogadásom jelének éreztem, hogy egy idő után beválasztottak a Kórhákszövetség vezetőségébe.

Pártprogramok

Meddig maradt meg az egészségügy iránti érdeklődésed, illetve tevékenységed?

A nyolcvanas évek második felében a Szociológiai Intézetből sokan részt vettünk a Fordulat és reform című dokumentum elkészítésében, amely egy összefoglalása volt a rendszerkritikus gondolatoknak, és egyben a rendszerváltás tudományos-intellektuális előkészítése volt. Ezt a Pénzügykutató Intézet koordinálta és gyakran voltak viták is az elkészült anyagokról és a jövő lehetőségeiről az intézetben. A lényege az volt, hogy a szocialista rendszer úgy ahogy van fenntarthatatlan, és hogy most már csak érdemi társadalmi, gazdasági és politikai változások adnak esélyt az ország működőképességének megőrzésére. Ez a dokumentum a kritika mellett felvázolta a lehetséges kiutakat is, aminek az egyik sarkalatos pontja a piacgazdaság

támogatása volt. Az ezzel kapcsolatos vitákban én is részt vettem. Az egész szakmai pályafutásom legizgalmasabb évei ezek voltak, amelynek a legemlékezetesebb eseményei a Fordulat és reform elkészítése során készített tanulmányok és az ezekről szóló viták voltak.

Egészségügy és reform címmel én is írtam egy tanulmányt arról, hogy hogyan lehetne az egészségügyet megújítani. Akkor már jól ismertem az angol és az amerikai egészségügyi rendszert, és ezt a tudást ehhez jól fel tudtam használni. Az egyik állami, a másik pedig piaci alapon működő egészségügyi rendszer. Így voltak elképzeléseim a különböző egészségügyi modellekről és ezek előnyeiről és hátrányairól. Ezért olyan, döntő mértékben közösségi tulajdonban lévő egészségügy megvalósítására tettem javaslatot, amelyben az ellátási körzetekhez tartozó embereknek jelentős befolyásuk van az egészségügyi intézmények működésére. Ennek a legfontosabb előnye, hogy csökkenti mind az állami mind a piaci rendszer hibáit, és csökkenti a beteg emberek kiszolgáltatottságát.

Mindennek az lett az egyik eredménye, hogy amikor a nyolcvanas évek végén megalakultak az új pártok, akkor megkeresett az MDF és az SZDSZ is, hogy vegyek részt az egészségügyi programjuk kidolgozásában. Elmentem mind a két párthoz egy szakértői megbeszélésre, de azt éreztem, hogy ez nem az én világom. Láttam, hogy itt nem arról van szó, hogy ezek a szakértők új modellekben gondolkodnak, és nyitottak arra, hogy másképp kellene működtetni az egészségügyet. Az egész szocialista egészségügynek az volt az egyik rákfenéje, hogy társadalom tagjai és csoportjai elvesztették azt a lehetőségüket, hogy különböző, korábban jól működő formákban részt vegyenek a gyógyító feladatok ellátásában. Ennek következtében rendkívül kiszolgáltatott helyzetbe kerültek a beteg emberek. A szocialista időszakban egy szűk szakmai kör, az orvosok és az egészségügyi dolgozók kezébe adták a gyógyító tudást. Azt, hogy maguk az emberek is tudatában legyenek valamilyen gyógyító ismeretnek, több módon is megakadályozták. Nem hagyták például, hogy gyógyító közösségek alakuljanak ki, és a természetes gyógy módok alkalmazását is tiltották. „Ha beteg vagy fordulj orvoshoz!” – ez volt a fő üzenet. De ez egy rossz üzenet, hiszen sok esetben más is tud segíteni. De az üzenet hátránya az is, hogy így sokan fordultak orvoshoz akkor is, amikor más megoldás is segíthetett volna. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy nagyon megnőtt az orvosok és az egészségügyi intézmények leterheltsége. Ezen kívül az ország biztonságát és az emberek jóllétét is javítja, ha a saját kezükben is van valamilyen gyógyító tudás. Számomra ezek a kérdések is hozzátartoztak

az egészségügyi reform kapcsán felmerülő kérdések közé. A pártok szakértői megbeszélésein, amelyeken többségében orvosok vettek részt, láttam, hogy ezek a kérdések nem foglalkoztatják őket. Ezért többet nem mentem el ezekre a megbeszélésekre.

Mai fejjel belegondolva, majdnem természetes, hogy így történt. A nyolcvanas években volt ugyan egy intellektuális előkészítése a rendszerváltozásnak, de mindez olyan gyorsan történt, hogy nem volt idő arra, hogy a társadalom életében is érdemi változások történjenek. Akkor még nem alakultak ki olyan csoportok és szervezetek, amelyek azokat a gondolatot, amiket az előbb megfogalmaztam, föl vállalták és képviselték volna. Ilyen szintű változások azonban csak akkor lehetnek eredményesek, ha ezeknek megvan az erős társadalmi támogatottsága. De mivel ez akkor nem volt meg, az elképzeléseim teoretikus gondolatok maradtak. Mindezt néhány évvel később, 1994-ben megírtam A gyógyítás társadalmi beágyazottsága című kandidátusi értekezésemben, ami később könyv formájában is megjelent¹⁸. A szakértői munkákból pedig visszaléptem.

Azért ez a visszalépés nem volt egy ilyen egyszerű, hiszen óriási csábítása volt annak, hogy én is részt vegyek az egészségügyi intézményrendszer átalakításában. Éveken keresztül ezért dolgoztam, erről írtam, erről tartottam előadásokat! Annak ellenére, amit elmondtam, azért az is biztos volt, hogy lesznek változások az ellátásban és az egész rendszer szabályozásában, és azért ez mindenképpen egy rendkívül izgalmas és fontos munka lett volna. A döntésemet végül az is befolyásolta, hogy 86-ban és 88-ban született meg az első két fiúnk. S akkor úgy éreztem, hogy a család sokkal fontosabb számomra, mint ez a lehetőség és az, hogy bekapcsolódjak az ezzel járó politikai küzdelmekbe. Utólag többször is mondtam a két legnagyobb fiamnak, hogy nekik köszönhetem, hogy nem csábított el a politika annak idején.

¹⁸ Antal Z. László: A gyógyítás társadalmi beágyazottsága. Argumentum, 2017. URL: <https://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKE-wjU2YKb8ab-AhWSFuwKHbLsDFEQFnoEC-BgQAQ&url=http%3A%2F%2Freal.mtak.hu%2F34472%2F%2FAn-talZL%25C3%25A1szl%25C3%25B3-A%2520gy%25C3%25B3gy%25C3%25ADt%25C3%25A1s%2520t%25C3%25A1rsadalmi%2520be%25C3%25A1gyazotts%25C3%25A1ga-WEBre.pdf&usg=AOv-Vaw0Wg4U8RoKkf2aJk15x7s6S>

De azért a kilencvenes évek elején én is úgy gondoltam, hogy ez egy rendkívüli időszak, és hogy most itt valami újat és rendkívülit lehet csinálni. Ezért az egyik barátommal, Hadas Miklóssal¹⁹, elhatároztuk, hogy elindítunk egy új szellemiségű szociológiai folyóiratot. A Replika²⁰ első száma 1991-ben jelent meg, ami óriási öröm és siker volt az egész szerkesztőség számára. A szociológusok és mások is nagyon jól fogadták. Sokan olvasták, és sokan idézték az itt megjelent tanulmányokat. Ennek a sikernek köszönhető, hogy később a fiatalok átvették tőlünk a szerkesztési munkát. Most már nekik köszönhető, hogy a Replika egy mind a mai napig megjelenő, színvonalas folyóirat.

¹⁹ Hadas Miklós, szociológus, a Budapesti Corvinus Egyetem egyetemi tanára.

²⁰ Replika, társadalomtudományi folyóirat. Lásd <https://replika.hu/>

A természetes gyógymódok szociológusa

Csak a tanácsadói szereptől léptél vissza, vagy pedig magától az egészség-szociológiától is?

Az egészség-szociológiának egy más területére tértem át. Ettől kezdve már nem csak az egészségügyi intézmények kutatásával foglalkoztam, hanem első-sorban azzal is, hogy a társadalom egésze hogyan tud részt venni a gyógyító munkában. Milyen szerepet töltenek be ebben például a civil szervezetek, az egyházak, és hogy milyen szerepe van ebben az öngyógyításnak. Ehhez a kutatáshoz, de főleg az az öngyógyításhoz, kapcsolódott a természetgyógyászat kutatása.

A természetes gyógymódok megjelenése igen nagy vitákat váltott ki az országban, ami arra ösztönzött, hogy elkezdjek erről egy szociológiai vizsgálatot. Sokat olvastam akkor erről, és elkezdtem interjúzni orvosokkal, természetgyógyászokkal és olyan emberekkel is, akik természetgyógyászokhoz jártak, vagy tanfolyamokon ezt tanulták. Egy kollégámmal együtt pedig készítettünk egy országos felmérést arról, hogy a különböző társadalmi csoportok mennyire érdeklődnek a természetes gyógymódok iránt. Az egyik meghatározó élményem volt ebben a kutatásban, hogy több olyan gyógymóddal is megismerkedtem, amelyeket az orvostudományi kutatások és a racionális gondolkodás sem támasztott alá, és ezeket mégis sokan használták. Ekkor értettem meg, hogy ilyen esetekben milyen nagy jelentősége van a „társadalmi tapasztalatnak” és azoknak a tudományoknak – ebben az esetben a néprajznak, az antropológiának és a szociológiának –, amelyek nem laboratóriumokban végzett kísérletek, hanem a tényleges gyógyítási eredmények, a „társadalmi tapasztalatok” vizsgálatával támasztják alá, hogy ezek a gyógymódok eredményesen használhatóak-e vagy sem.

Ezt a kutatást egy idő után kiegészítettem a népi gyógymódok kutatásával, és ezért azokban az években gyakran utaztam egy erdélyi faluba, Gyimesfelsőlokra. Ott találkoztam a háztól történő temetkezési szokással és az ehhez kapcsolódó halottkultusszal, amelyet korábban nem ismertem, és nagy hatással volt rám. Itt személyesen győződtem meg arról, hogy a túlvilághitnek és az ehhez kapcsolódó szokásoknak milyen meghatározó jelentőségük van egy közösség életében. Ennek hatására éveken keresztül foglalkoztam a halottkultuszok és a temetkezési szokások összehasonlító vizsgálatával és azzal, hogy a modern társadalmakban

mindez hogyan és miért változott meg, és hogy ez a változás hogyan járult hozzá – több minden más mellett – az elöregedéshez és a születések számának csökkenéséhez. Abban az időben sokat foglalkoztam a korfák elemzésével, amelyeken nagyon jól kirajzolódtak ezek a változások.

Hogy tudta megkülönböztetni a természetes gyógymódot a kurzuslástól?

Hát ez mindig nagyon nehéz! Nehéz volt akkor is, és nehéz ma is. Azért volt ez különösen nehéz, mert akkor ez még egy szabályozatlan terület volt. A korábbi tiltás után, hirtelen rengeteg különböző gyógymód zúdult rá az országra mindenfajta kontroll nélkül. S ez a kontrollnélküliség elképesztő zavarokat idézett elő! A képzett és színvonalas munkát végző természetgyógyászok mellett csalók is megjelentek az országban. Az orvostársadalom pedig azzal érvelt, hogy ezekkel a bizonytalan módszerekkel átverik az embereket, s ezért itt szigorú korlátozásra van szükség. Éveken keresztül folytak erről a viták, és a komoly természetgyógyászokat is zavarta ez a helyzet. Végül 97-ben született meg az a természetes gyógymódokról szóló törvény, amely rögzítette, hogy ki lehet természetgyógyász, milyen képzettséget kell ehhez szerezeni, milyen tanfolyamokat kell elvégezni, s melyek azok a szakterületek, amelyekben természetgyógyászok működhetnek. Ez egy tisztulási folyamat volt, amely több évig tartott.

S aztán nagyjából a helyére került?

Nem teljesen, de valamennyire igen. A probléma az volt, hogy a törvényt főleg orvosok fogalmazták meg, a természetgyógyászok szerepe és lehetősége ebben mérsékelt volt. Így az orvostársadalomnak sikerült elérnie, hogy Magyarországon ez a terület ne bontakozzon ki olyan mértékben, mint több a nyugat-európai országban.

Téged, mint szociológust, mennyire fogadtak el ezen a területen?

Ezzel nem volt gondom sose. Többször is tartottam előadásokat természetgyógyász konferenciákon is. Engem ismertek, mert a kutatás során több természetgyógyásszal is megismerkedtem.

S csak a természetgyógyászok fogadtak el, vagy az orvosok is.

Az orvosok is! Az Orvosi Egyetemen és egészségpszociológiai konferenciákon is, ahol orvosok is voltak, tartottam erről előadásokat. Ők is elfogadták, hogy ez egy

olyan kérdés, amely társadalom életét érinti, és ezért ezzel komolyan kell foglalkozni. De azért nekem nem az orvosokat kellett meggyőznöm arról, hogy ez egy fontos kérdés, hanem a Szociológiai Intézet vezetőit. De szerencsére ezzel sem volt semmi gond. Már 1992-ben az intézet egyik kiadványában megjelent meg egy tanulmányunk a kutatásunk első eredményeiről. Ebben azért segített az is, hogy amikor Losonczi Ágival befejeztük a Zala megyei kutatást, akkor azt éreztem, hogy eleget tanultam már a nagynevű szociológusoktól, s már itt az ideje, hogy a saját lábamra álljak. Attól kezdve már önállóan végeztem a kutatómunkámat. Így amikor elkezdtem foglalkozni a természetgyógyászattal, akkorra már sikerült kivívnom egy olyan pozíciót, hogy én egy önálló kutató vagyok, kutatásvezetőként veszek részt az intézet munkájában, és olyan kutatásokat végzek, amelyeket fontosnak tartok.

Fokozatszerzés

Kandidátusi vagy PhD fokozatot mikor szereztél? S milyen témában?

94-ben védtem meg a kandidátusi értekezésemet, amelynek címe A gyógyítás társadalmi beágyazottsága volt. Az addigi szociológiai kutatásaimat foglaltam össze ebben, amit röviden így tudok elmondani: az egészségügyi intézményeken, az orvosokon, az egészségügyi dolgozókon kívül más intézmények és más társadalmi csoportok és minden család is részt vesz a gyógyító munkában. Egy társadalom egészsége és biztonsága szempontjából pedig lényeges, hogy a gyógyító munkába a társadalom minél nagyobb része minél jobban bekapcsolódjon.

Nagyon örültem, hogy a védésemre a csoportból többen is eljöttek.

Az eddig elmondottak alapján gondolom, hogy a kandidátusid sima ügy volt.

Igen. Akkor már tizenöt éve dolgoztam az intézetben, több publikációm megjelent, tagja voltam az Magyar Szociológiai Társaság elnökségének, és a Replika alapító szerkesztője voltam. Egy kandidátusi nemcsak beadott értekezés, hanem az addigi szakma munka elismerése is, ezért ez valóban sima ügy volt.

De később ugye témát váltottál?

A mentőápoló

A kandidátusi értekezésem után úgy éreztem, hogy valami mást kell csinálnom. Elhatároztam, hogy „résztevő megfigyelőként” alulnézetből is megismerem az egészségügyet. Hosszas gondolkodás után arra jutottam, hogy a mentőápolói munka erre egy jó lehetőség. Szerencsére az intézet akkori igazgatója, Tamás Pál²¹, támogatta ezt az elképzelésemet. Mondtam neki, hogy a tudományos munkát most visszafogom, mert terepmunkát végzek. Ő erre azt mondta, hogy rendben van, csináld! Akkor elmentem a Markó utcába, s jelentkeztem mentőápolónak. Elvégeztem mindenféle tanfolyamot, és aztán két évig, 95-ben és 96-ban, félállású ápolóként ismerkedtem az egészségügy működésével. A mentőzés közben sokat beszélgettem orvosokkal, betegekkel, gépkocsivezetőkkel és mentőápolókkal. Ennek a legfontosabb eredménye az volt, hogy az az elképzelés, amit addig magamban kialakítottam az orvostársadalom és az egészségügyi intézmények működéséről, az jelentősen megváltozott.

A szociológia egyik fő témája az egyenlőtlenségek csökkentése, és ennek kapcsán a szegények, a gyengébbek, az egészségügyben pedig a betegek segítése, támogatása. Ebben a megközelítésben óhatatlanul kialakul egy egészségügyi rendszerrel kapcsolatos és az orvosokkal szembeni kritika. De, amikor belülről láttam, és magam is átéltem a mindennapi munka keservét és kínjait, akkor ez kép lassan megváltozott bennem. Sürgősen kórházba kell vinni a beteg embereket..., perceként múlik egy ember élete... Ezek nagyon mély élmények voltak, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy sokkal jobban meg tudtam becsülni azt a munkát, amit nem csak az orvosok, hanem az egészségügyi dolgozók is végeznek. Átéreztem, hogy milyen nehéz körülmények között dolgoznak, és hogy milyen nagy a felelősségük.

Egyik alkalommal a tizenkét órás nappali szolgálat vége felé megkértek, hogy maradjak ott éjjeli szolgálatra, mert nem jön be az egyik ápoló, és akkor nem tud kimenni az egyik kocsival éjjel. Hát nehéz erre a kérésre nemet mondani, és maradtam. De ezt természetesen nem tudták azok az emberek, akikhez aznap éjjel mentünk ki, és jogosan várták el tőlem, hogy kedves és barátságos legyek velük. Szociológusként és persze potenciális betegként én is ezt gondoltam, hogy ilyennek kell lennie egy mentőápolónak. De, amikor aznap már több, mint húsz órát

²¹ Tamás Pál (1948), szociológus.

dolgoztam, és hulla fáradt voltam, akkor pontosan tudtam, hogy ez egy olyan elvárás, amit nem lehet megvalósítani. Egy másik alkalommal lázasan mentem be dolgozni, mert tudtam, hogy ha lemondok a szolgálatot, akkor egy mentőautó kiesik. Nem tudnak leakasztani egy mentőápolót egy órán belül hajnali hatkor. Szóval ez felelősség! S láttam, hogy mások is érzik a felelősséget. Szóval az a fajta kritikai él, ahogy korábban az orvosokról írtam, nagyon visszafogott lett.

Ha jól tudom, valamikor tanítottál is a SOTE-n.

Azt később 2000-ben kezdtem el. Először szociológiát tanítottam, később orvosi antropológiát, majd pedig a saját magam által kidolgozott tematika alapján az Éghajlatváltás és egészség társadalomtudományi megközelítésben című alternatív tárgyat. Ezt különösen szerették a hallgatók, mert olyan kérdésekről volt szó, amely érdekeltte őket, de az egyetemen addig nem volt szó róla.

Új utakon

S végül ejtetted ezt az egészség-szociológiai témát?

Részben igen. A kétezres évek elején néhány hónapon belül több helyen olvastam, és több szakembertől is hallottam arról, hogy már Magyarországon is sok ember megbetegszik és meghal az erős napsugárzás miatt. Úgy éreztem, hogy ennek alaposan utána kell nézni. S akkor láttam, az ózonlyuk elvékonyodása és az erős UV-sugárzás tényleg komoly egészségkockázat, és ez egy olyan fontos kérdés, ami újból mobilizálni tudja a rejtett energiáimat. Ennek hatására intenzíven kezdtem a környezet-egészségügygel foglalkozni. Azaz pontosabban azzal, hogy a természet változásai milyen hatással vannak az emberek egészségére.

Annak a kutatásnak, amelyet akkor elindítottam, és amelyben tíz-tizenkét különböző szakterületeken dolgozó, az UV-sugárzással foglalkozó szakember vett részt, több új eredménye volt. A tanulmányaink megjelentek A Nap szerepe a társadalom életében című könyvben²², amit én szerkesztettem. De ennek a közös munkának ennél sokkal több embert érintő eredménye az volt, hogy 2007-től kezdve a veszélyes szint elérése esetén az OMSZ kiadja az UV-riasztást, és hogy 2008-tól az UV-sugárzásról szóló adatok az Országos Meteorológiai Szolgálat honlapján nyilvános adatokká váltak.

²² Antal Z. László (szerk.): A Nap szerepe a társadalom életében. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Argumentum Kiadó, 2016.

Ez a kutatási terület később kibővült, és azután komolyan foglalkoztam a klímaváltozással, az ökológia válsággal és általános szinten a természet és a társadalom kapcsolatával.

A kollégáim nagyon csodálkoztak azon, hogy hogy lehet egy húszéves „befektetést” – mindazt, amit az egészségzociológia terén elértem –, otthagyni, és hogy lehet negyvenöt évesen egy teljesen új területet választani. Hát a kezdés valóban nehéz volt. Nem ismertem a szakirodalmat, a szakzsargont, és nem ismertem azokat a szakembereket se, akik ezekkel a kérdésekkel foglalkoztak. De annyira fontosnak tartottam ezeket a kérdéseket, és nagyon érdekelt is az új terület, hogy váltottam.

Ezután közel húsz éven keresztül szinte csak ezekkel a kérdésekkel foglalkoztam. De azért nem távolodtam el teljesen az egészségzociológiától sem, és egy idő után összekapcsoltam a két területet.

Tanulmányutak Londonban

Tudom, hogy voltál ösztöndíjjal Londonban. Mennyi ideig tartott? Voltál máshol is kinn ösztöndíjjal?

Igen először 85-86-ban voltam kinn egy akadémiai ösztöndíjjal. Az angol Állami Egészségügyi Szolgálat működését tanulmányoztam, és az volt a fő kérdésem, hogy az állami egészségügyi ellátás hogyan működik egy gazdag nyugat-európai országban. Kiderült, hogy ott is igen nehéz egy ilyen nagy intézményszerkezet működtetése, de ott a magánellátás, a civil szervezetek rendkívül aktív részvétele az egészségügyben és a természetgyógyászok nagy száma csökkentette az emiatt kialakuló feszültségeket. Akkor Klárral együtt voltunk kint, és nagyon jól éreztük magunkat. Egy gyönyörű helyen, Wimbledonban egy kertesházban laktunk, rengeteg jó programunk volt, és sok segítőkész és barátságos angol és ott élő magyar emberrel is megismerkedtünk. Később rövidebb időszakokra is kaptam ilyen ösztöndíjakat. Az ezeken az utakon szerzett tapasztalatoknak és két újabb akadémia ösztöndíjnak köszönhetően 2004-ben az egész családdal együtt mentünk ki Londonba, és egy egész tanévet töltöttünk ott. Akkor az ottani halottkultuszt, a hospice-ok működését és a klímaváltozás társadalmi hatásait tanulmányoztam. Meglehetősen nehéz év volt, mert az egy személyre szóló ösztöndíjából, a két ösztöndíj közötti hónapokban pedig az itthoni fizetésből éltünk ott heten. De ennek köszönhetően mind az öt gyerekem ott járt

iskolába, és egész jól megismerte az angol társadalom életét. S Klárral együtt sokat segítettünk nekik abban, hogy angolul is minél jobban megtanuljanak.

A klímakutató és a klímaaktivista

Csak érintőlegesen ismerem a szakmai tevékenységedet, de volt olyan érzésem, hogy mintha a klímaaktivista éned háttérbe szorította volna a kutatói tevékenységedet. Jól látom?

Azért ez csak részben igaz. Mint azt korábban mondtam a nyolcvanas években a szociológiának nagyon magas volt a presztízse Magyarországon, de más országokban is. Ez a presztízsz azonban Magyarországon több ok miatt is jelentősen csökkent a rendszerváltás után, és a szociológia válságba került. Akkor a szociológusok sokat gondolkoztak azon, miért alakult ez így, és hogy mit lehet tenni ennek a helyzetnek a megváltoztatása érdekében. A válság egyik okaként azt jelölték meg, hogy a szociológia „akadémikus tudománnyá” vált, és meggyengült a kapcsolata azzal a társadalommal, amelynek a kutatója. Erre az egyik lehetséges válaszként dolgozták ki az akciókutatás módszerét, amelynek keretében a szociológusok aktívan részt vesznek különböző társadalmi programok kidolgozásában és azok megvalósításában, és az így szerzett tapasztalatok alapján írják meg a tanulmányaikat. A klímakutatások során, más módszerek mellett, ezt a Magyarországon újnak számító módszert is használtam.

De azért az akciókutatás használatára más is ösztönzött. Angliában és Magyarországon is láttam, hogy milyen sokan írnak és beszélnek már arról, hogy most már tényleg tenni kellene valamit, de ennek ellenére mégis alig történik valami. S akkor úgy gondoltam, hogy egy könyv megírásánál nagyobb intellektuális kihívás számomra konkrét klímaprogramok elindítása. Ezért is kezdtem el az akciókutatást.

Az új kutatási koncepció kidolgozásában sokat segített az Angliában töltött közel egy év. Ott több helyen is azt láttam, hogy az önkormányzati szinten érdemi változásokat lehet elérni. Például, az egyik város, Woking, vezetése egy saját zöld energiarendszert épített ki a városban. De ezen kívül több nagyon inspiráló közlekedési, építészeti, kulturális és más helyi programot is láttam ott. Miután hazajöttem, úgy gondoltam, hogy ezekhez hasonló programokat kellene elindítani itthon is. Ezért 2006-ban a Szociológiai Intézet egyik kutatásaként elindítottam a Klímabarát települések című kutatást, amely egy igazi akciókutatás volt, és

amelyben az első években egy fiatal humánökológus, Takács-Sánta András²³ és egy fiatal demográfus, Leidinger Dániel is részt vett. Néhány polgármesterrel sikerült megbeszelnünk, hogy a településükön alakuljanak „klímakörök”, amelyek célja a klímakockázatok csökkentése és felkészülés a klímaváltozás miatt várható változásokra. Ezekkel a klímakörökkel együttműködve dolgoztunk ki és valósítottunk meg sok jó helyi programot. De abban igazad van, hogy ez a munka sok tekintetben hasonló volt egy klímaaktivista tevékenységéhez. A programban részvevő önkormányzatokkal 2007-ben megalakítottunk egy egyesület, amelynek 2013-ig én voltam az elnöke. Ezekben az években, mint az egyesület elnöke, sok civil programban is részt vettem, és – valóban – a munkám egy része inkább egy klímaaktivista munkájához hasonlított, mint egy tudományos kutatóéhoz.

De az akciókutatás célja mégiscsak a társadalom jobb megismerése ezzel a sajátos módszerrel. Ezért amikor befejeződött az akciókutatás egy-egy szakasza, akkor leültem és átgondoltam, hogy mi is történt velünk az elmúlt időszakban, és annak mik a tapasztalatai. Ilyenkor – amennyire az lehetséges – kiléptem az aktivista szerepből, és újból szociológussá váltam. Több tanulmányt írtam a nemzetközi és a hazai klímaprogramokról és az ezen a téren elért eredményeimet a Klímaparadoxonok²⁴ című könyvben foglaltam össze.

Amíg én voltam a szövetség elnöke, addig húsz település csatlakozott ehhez a programhoz. Ez idő alatt sok jó programot valósítottunk meg. Ezek egy része arról szólt, hogy települések vezetői és az ott lakó emberek minél jobban megismerjék a klímaváltozás és az ökológiai válság jelentőségét. Ezért ezekről szóló fórumokat szerveztünk, filmvetítéseket tartattunk, cikket írtunk, és minden hónapban megjelentettünk egy hírlevelet is. E mellett számos konkrét energetikai, közlekedési, oktatási és más program is megvalósult ezeken a településeken. 2013 után az új vezetők folytatták ezt a munkát, és ma már hatvan település tartozik a szövetséghez, és a szövetség egész jól működik.

²³ Takács-Sánta András, egyetemi docens, ELTE.

²⁴ Antal Z. László: Klímaparadoxonok. L'Harmattan, 2014. https://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKE-wjt_8r0jvT8AhWIIysKHTftBRcQFnoE-CACQAQ&url=http%3A%2F%2Freal.mtak.hu%2F19977%2F1%2Fantal_klimaparadoxonok_tordeltkiado.pdf&usg=AOvVaw0SFLIFD2wWOta31RpulicZ

A nagydoktoriddal kapcsolatban: nekifutottál végül?

Az életmű

Igen, a Klímaparadoxonok című könyvemet adtam be. De azért, mert nem volt elég külföldi publikációm, nem fogadták el. De aztán ezt a könyvemet elvittem egy kiadóhoz, hogy ha már ennyit szenvedtem vele, akkor mégse legyen az enyészete! Egészen jó könyv lett. Sokan olvasták és dicsérték. A Magyar Tudományban is megjelent róla egy könyvismeretetés. Ebben részletesen írtam a Klímabarát települések című program tapasztalatairól is. De végül is ez egy társadalomkritika. A kritika lényege az, hogy a fogyasztói társadalom keretei között nem lehet megoldást találni az ökológiai válságra. Erre egy ökotudatos társadalom, amelyik figyelembe veszi a természet határait és a természet törvényeit, adhat esélyt. Ezt bontom ki, és ezt támasztom alá több különböző módon. Végül arról is írtam, hogy ilyen jellegű változások több országban, köztük Magyarországon is, elsősorban a helyi szintű programokban már megkezdődtek. Végző soron ez volt a mi programunk célja is.

Egész életemben azt éreztem, hogy különleges ajándék volt számomra, hogy megélhettem a nyolcvanas években azt, hogy egy olyan rendszerből, amit nagyon nem szerettem, kialakult egy másik rendszer. S ennek még az előkészítésében is részt vehettem! S ezután néhány évvel megtudtam én is, hogy a piacgazdaság a Föld véges erőforrásai miatt fenntarthatatlan! Ráadásul erre már 1972-ben A növekedés határai című könyv – ami egy nagyon ismert könyv, de én csak a 2000-es évek elején találkoztam vele – felhívta a figyelmet! Egészen különleges élmény volt, hogy a nyolcvanas évek után aránylag rövid időn belül, most egészen más szempontok miatt, újból a rendszerváltás gondolatával kezdtem el foglalkozni. De eddig se az intézetben, se a társadalom életében nem jelent meg a nyolcvanas évekhez hasonló „rendszerváltó hangulat”. Ez egyelőre csak az öko- és klímakérdésekkel foglalkozó kutatók szűk körében, és a zöld mozgalmak egy részében érezhető.

A klímakutatások és a szociológusok

Ezek a gondolatok mennyire fogadtathatók el szociológusi körökben?

Meglehetősen nehezen, mert Magyarországon a szociológusok közül kevesen foglalkoznak a klímaváltozással, az ökológiai válsággal és azzal, hogy a gazdasági növekedésnek természetes határai vannak. Pedig ez nem egy új gondolat. Nemzetközi szinten több szociológus is ír erről, és más tudományok

képviselői is sokat írnak és beszélnek erről. Szóval egyáltalán nem vagyok egyedül ezzel a gondolattal. Előtte már ugyanezt sokan megfogalmazták, ennek ellenére ennek a gondolatnak ma még mérsékelt a társadalomformáló ereje.

A rendszerváltó gondolataim ellenére a szociológusok és a klímakutatók is elismerték a munkámat. Több különböző országos szintű, a környezet védelmével foglalkozó testületbe kértek fel szakértőnek, és számos konferencián tartottam előadásokat a kutatási eredményeimről. A szociológusok részéről a szakmai munkám elismerésének egy másik fontos jele volt, hogy 2020-ban az Éghajlatváltozás és szociológia²⁵ című könyvemért, amelyben ez a rendszerváltó gondolat markánsan benne van, a Magyar Szociológiai Társaságtól megkaptam az év legjobb publikációjáért járó díját. Szakmai szempontból inkább az okozott nehézséget, hogy a kutatásaim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a természet és a társadalom közötti harmonikus kapcsolat újbóli kialakítására akkor van esélyünk, ha a tudományos gondolkodás mellett ebben részt vesznek a vallások és a művészetek is. Ezt a megközelítési módot az antropológiától vettem át, ahol a tradicionális közösségek vizsgálatában ez teljesen elfogadott és bevett módszer. De a szociológia a modern társadalmakban kialakult tudomány, és elsősorban a modern, „varázstalanított” társadalmak életét vizsgálja, ezért ezt a megközelítési módot több szociológus is szokatlannak tartotta.

De a szakmai munkásságom elismerésének tekinthető az is, hogy 2020-ban sikerült elérnem, hogy Magyarországon is elkészüljön az Éghajlatváltozás és egészség című jelentés, amelyhez hasonlót a WHO és több más ország és elkészített már. Ennek a programnak, amelyben húsz tekintélyes szakember vett részt, én voltam az egyik vezetője. Ebben a jelentésben az erről szóló nemzetközi és hazai szakirodalom felhasználásával azt mutattuk be, hogy a klímaváltozás milyen kockázatokat jelent az emberek, az állatok, a növények és az egészségügyi intézmények számára. De egyúttal leírtunk azt is, hogy ezeket a kockázatokat hogyan lehet csökkenteni. Ennek kapcsán írtam egy fejezetet arról, hogy részben az egészségügyi intézmények megnövekedett sérülékenysége miatt, részben pedig azért, mert használatuknak kicsi a környezeti terhe, jelentősen felértékelődik a természetgyógyászati módszerek szerepe a társadalom életében. Az egész jelentés súlyát növelte, hogy ezt az EMMI Egészségügyi Államtitkársága számára készítettük el. Ez egy igen komoly és nagy munka volt. Szép befejezése a szakmai

²⁵ Antal Z. László: Éghajlatváltozás és szociológia. Argumentum, 2019.

munkásságomnak, amelyben fel tudtam használni mind az egészségpszichológiai és mind a klímakutatásaim eredményeit.

A rendszerváltó gondolataid befolyásolták az intézetbéli helyzetedet?

Ebből a szempontból inkább az volt az érdekes, hogy a kétezres évek elején amikor elkezdtem ezzel foglalkozni, akkor többen is megkérdezték tőlem, hogy miért foglalkozom a klímaváltozással, hiszen ez sokkal inkább a természettudósok és főleg a meteorológusok kutatási területe. Alig telt el néhány év ezután, és a klímaváltozás az egyik legfontosabb társadalomtudományi kérdéssé vált! Azért erre én sem számítottam. De ennek is köszönhető, hogy az intézetben elismerték és értékelték a munkámat. 2019-ben, amikor a Társadalomtudományi Kutatóközpont, amelynek egyik kutatóintézete a Szociológia Intézet, elhatározta, hogy létrehoz egy ezekkel a kérdésekkel foglalkozó szakmai műhelyt, akkor engem kértek föl a szakmai koncepció kidolgozására és arra, hogy legyek ennek a műhelynek az egyik vezetője. A koncepciót, amit kidolgoztam, elfogadták, de azért, mert 2020-ban nyugdíjba mentem, más lett a vezetője.

Munka és a család

Más téma: van öt gyereked, őket föl kellett nevelni, a szociológusi fizetés pedig sosem volt nagyon sok. Hogy sikerült ezt megoldanod, összeegyeztetned? Pláne úgy, hogy sokáig te voltál az egyetlen kereső.

Igen, Klári húsz évig otthon volt a gyerekekkel, ami a gyerekeknek nagyon jó volt. De azért is nagyon jó volt, mert így igazi családi hangulatban éltünk. Azért Klárinak is volt jövedelme, ami könnyebbé tette a helyzetünket. A válasz egyébként egyértelműen az, hogy az intézeti munkám mellett volt lehetőségem arra, hogy külön munkákat végezzek. Szerencsére ezek szintén szociológiai munkák voltak. Így a fizetésemet ki tudtam egészíteni, de azért sokáig igen szűkösen éltünk.

A társadalom csalódott orvosa és a boldog apa

Van-e még valami, amiről eddig nem volt szó, de te még szívesen elmondanád?

Talán annyit még, hogy végül is én több szempontból is sajátos tudományos pályát futottam be, egy Magyarországon kiválóan számító kutatóintézetben. A szociológia válsága miatt azonban az intézetben és a szociológusok életében is több minden megváltozott. Ezek a változások engem is érintettek, és a lehetőségeim beszűkültek. Így a korábban

megfogalmazott elképzeléseim megvalósításának jelentősen csökkentek az esélyei.

Utólag visszagondolva az elmúlt évtizedekre, különlegesnek tartom, hogy végig az intézetben dolgoztam és azt is, hogy annak ellenére, hogy egy munkahelyem volt, több különböző kérdéssel tudtam foglalkozni. S örülök annak, hogy mindig el tudtam érni, hogy azokkal a kérdésekkel foglalkozzak, amelyeket fontosnak tartottam. Ehhez az intézet jó háttérrel nyújtott, de azért mindig meg kellett küzdeni az új kutatási lehetőségekért.

A szociológusokról azt is mondják, hogy „a szociológus a társadalom orvosa”. Nekem, mint egészségszociológusnak, ez a megfogalmazás nagyon tetszett. Ez persze értelmezhető úgy is, hogy a szociológus diagnosztizálja a „társadalom betegségeit”, és ezzel már el is végezte a feladatát, de értelmezhető úgy is, hogy ezek után kidolgozza a terápiás lehetőséget is, s ha ennél még tovább megy, akkor részt vesz ezek megvalósításában is. Amit eddig elmondtam a szakmai munkámról, abból egyértelműen látszik, hogy én azok közé a szociológusok közé tartozom, akik a „terápiás lehetőségek” kidolgozásával és azok megvalósításával is foglalkoznak. A tudományos eredmények alkalmazása mindig is fontos volt számomra. Ezért is szántam sok időt az UV-védelemre és a helyi szintű klímaprogramokra, és ahogy ezt korábban mondtam, mind a két területen másokkal együttműködve több eredményt is elértünk.

De azért mégis úgy gondolom, hogy ezen a téren többet is el lehetett volna érni. Amit egészségszociológiai és klímaszociológiai szempontból le tudtam írni a magyar társadalomról, azt leírtam. Az benne van a tanulmányaimban és azokban a könyvekben, amelyeket én írtam vagy én szerkesztettem. Úgy gondolom, több olyan módszert is alkalmaztam, több olyan kutatást is végeztem és több olyan programot is elindítottam, ami újdonságnak számított a szociológiában. De ezeknek a hatása szinte csak a szociológia keretein belül érvényesült, az ezen kívüli hatása igen mérsékelt volt. Ha a rendszerváltás elkerülhetetlenségét jobban, hatásosabban meg tudtam vagy meg tudtuk volna fogalmazni, ha sikerült volna fiatal kutatókat bevonni ezekbe a munkákba, és ha sikeresebbek lettek volna a pályázataim, több eredményt lehetett volna elérni. Ilyen értelemben van bennem csalódottság!

Nagyon örülök viszont annak, hogy családi életemben ennek a fordítottja történt velem. Amikor Klárral összeházasodtunk, akkor arról beszélgettünk, hogy két

vagy három gyerekünk lesz majd. Az, hogy öt gyerekünk legyen, fel sem merült! De, amikor a két fiúnk megszületése utáni években láttuk, hogy ez micsoda óriási öröm, és milyen boldogság, úgy gondoltuk, hogy jobb, ha több gyerekünk lesz. Ehhez az örömteli időszakhoz hozzájárult az is, hogy Klári és az én szüleim is közel laktak hozzánk, és nagyon szívesen vigyáztak a gyerekeinkre. Nagyon sokat segített nekünk Klári nagynénje is, aki egy nagyon szeretetteljes nagynéni volt, és a gyerekek sokszor voltak nála is. Így nekik is köszönhető, hogy a két fiúnk után született még két fiúnk és utána egy lányunk. Az öt gyerekünk felnevelése jelentősen megváltoztatta az életünket. Igaz, hogy sokat tettünk érte, különösen persze Klári, de a gyerekek megszépítették az életünket, és megszépítik most is. Mindez messze túl van azon, amit én korábban el tudtam képzelni!

A gyerekeink ott nőttek fel, ahol én, mert egy ideig Csillaghegyen laktunk, aztán pedig a „szomszéd faluba” Békásmegyerre költöztünk. Így meg tudtam mutatni azokat az izgalmas és érdekes helyeket, amelyeket gyerekkoromban megismertem. De sokat voltunk velük Celldömölkön is, ahol Klári született. Mi is sokat kirándultunk velük, és gyakran mentünk velük bicikli- és evezős túrákra is.

Külön öröm számunkra, hogy mind az öt gyerekünknek jó állása van, és hogy mind az öten a közelünkben maradtak, és Budapesten dolgoznak. Most már van egy nagyon aranyos kisunokánk, és ebben az évben várjuk újabb két unokánk megszületését. Szóval nem fogunk unatkozni a nyugdíjas éveinkben, és most már a gyerekeink mellett az unokáink is megszépítik majd az életünket.

